

Eleştiri Müslüman Düşünüőünü Güncelleyebilir Mi?

Halil Rahman Açar*

Özet

Bu bildiri, bazı kavramsal çözümlemeler yaparak, Kur'an sonrası dönemde oluşan Müslüman düşünce ekollerinin kültürel ilmi mirasının yeniden değerlendirilmesi gerekliliğine işaret edip, eleştirel düşünebilmenin ve eleştirel bakabilmenin Müslüman düşüncesini güncelleyebileceği tezini savunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eleştiri, İslam, Müslüman düşüncesi, güncelleme.

CAN CRITICISM UPDATE MUSLIM WAY OF THINKING?

Abstract

This paper, by making some conceptual analyses in the first place, points out that the necessity of re-evaluating the cultural and scientific heritage of Muslim schools of thought that emerged in the post- Qur'anic period and defends the thesis that critical thinking and critical attitude can update Muslim thought.

Key words: Criticism, Islam, Muslim thought, update.

* Prof. Dr., Ankara Yıldırım Bayezit Üniversitesi, hracar@aybu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4232-8093
DOI:

Konu başlığım olan bu sorunun doğru cevabının verilebilmesi aşağıda belirteceğim bazı kelimelerin aydınlatılmasını gerektirmektedir. Bunlar sırasıyla İslam, İslami düşünce, Müslüman düşünüşü kavramlarıdır.

İslam, seçilen elçi Muhammed’e ilahi vahiy ile gelen inanç (kuramsal) ve pratiği içeren öğretiyi ifade eder. Burada İslam dininin orijininin ilahi kaynaklı oluşu dikkatten kaçırılmamalıdır. Bu mesajın somut biçimi Kur’an metnidir ve metnin belgeleri içeriklere sahiptir. Vahyedilen mesaj; okunması, anlaşılması, yorumlanması ve uygulanması bakımından açık bir metindir. Kur’an’a ve tezlerine ilişkin tarih boyunca kabullenenler ve kabullenmeyenler tarafından olumlu veya olumsuz ileri sürülen düşüncelerin tümü insani uğraşmayı oluşturmaktadır.

İslam din olarak insana sadece mesajını yöneltmemiştir. Aynı zamanda bağlılarına akıl sahibi inanan bireyler olarak bulundukları yer ve zaman, çağ içinde İslami (İslam ile ilgili) olanı oluşturmalarına imkân tanımıştır. İşte bu yön, İslam dininin insani (beşerî) boyutunu göstermektedir. Her düşünülmüş olan düşüncenin İslami olduğu ileri sürülemez. “Gerekliyor mu?” diye de düşünülebilir. İnanç, inanış ve pratiklerin İslami veya dini diye bir nitelemenin doğru olması ancak referans alınan metne, metnin dünya görüşüne, değerler sistemine uygunluğu sorgulandığında ortaya çıkabilir.

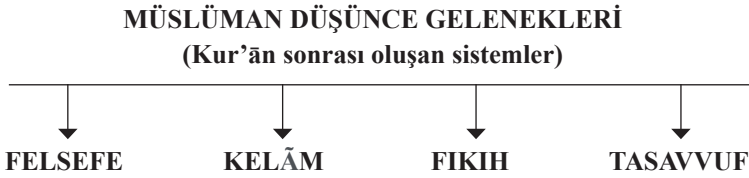
Din ve dini kelimelerinin ciddi farklılığına daha önce bir makalemde açıklık kazandırmıştım¹. Din; İslam bağlamında indirilen veya gönderilen, iletilen iken, dini ise süreçte dinle ilgili oluşan ve oluşturulandır, kurgulanan ve kurumsallaşandır. Muhammed İkbal’in de işaret ettiği gibi “... hakikatte işleyişi bakımından *dinin temel prensipleri*, **akli temele**, pozitif bilim doğmalarından daha fazla ihtiyaç duyar.”² Bu ifadeden rasyonel temel arayışının, sadece deney alanıyla sınırlandırılmayacağı anlaşılır.

Belirttiği kavramın neye ait, ilgili olduğunu belirten kelimenin sonuna getirilen (+i) ilavesi arı, saf vahyedilen İslam veya vahyedilen din’e; tarihi süreç içerisinde nelerin İslami ve dini olarak eklendiği

¹ Halil Rahman Açar, “Müslümanların Kur’an’ı Erken Dönem Anlama Çabaları Tefsir Olarak Adlandırılabilir Mi?” *Kur’ân ve Yorumu -İlk Üç Yüz Yıl*, cilt: I, Ankara: İlim Dallarının Düşünce Temellerini Araştırma Enstitüsü, 2019, s. 35-36.

² Muhammed İkbal, *Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, çev., Dr. Ahmet Asrar, İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984, s.18. Bundan sonra bu eser DDYD şeklinde kısaltılarak gösterilecektir.

ve bağdaştırıldığı inceleme, sorgulama, soruşturma (tahkik) konusu yapıldığında anlaşılıyor. Mesela, Kur'an'ın vahiy dönemi (vahyin 23 yılı) ile Kur'an sonrası dönem (elçinin vefatından günümüze kadar uzanan süreç) arasında düşünüş ve uygulama açısından ciddi farklılıklar söz konusudur. Titiz uzman araştırmacılar sahih anlayışa yabancılaşmaları fark etmekte ve yaptığı incelemelerle ortaya koymaktalar³. Tarihi süreçte oluşan *Müslüman akliliklerini* içeren *Müslüman Düşünce Okulları* genelde aşağıdaki şekilde kısaca gösterilir:



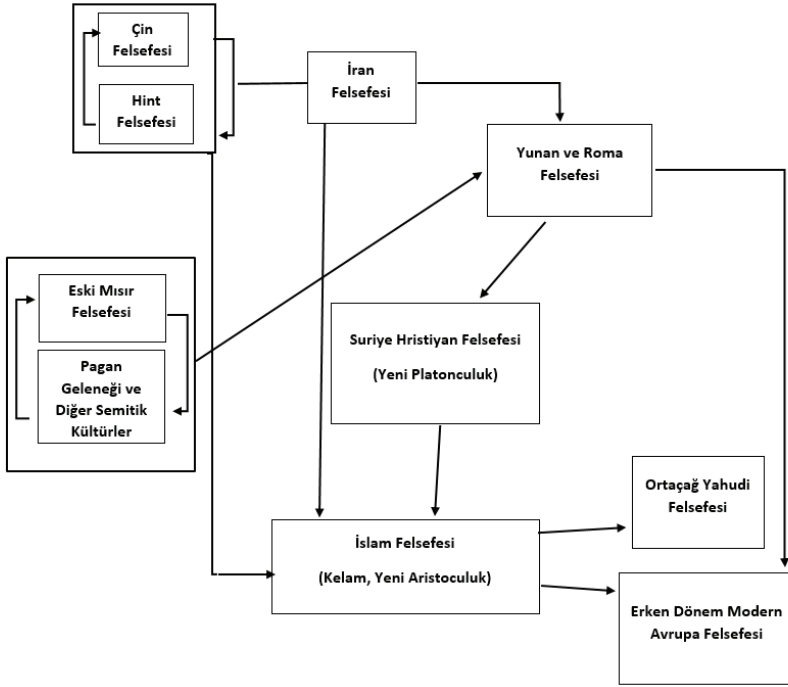
İslam'ın yayıldığı coğrafyalarda daha önceden çeşitli inançlar ve felsefeler mevcut olup, Müslümanlar bu kültür ve felsefi yönelimler ile karşılaştılar ve yukarıda gösterilen dört ana klasik düşünce okulu, Kur'an sonrası sistemler olarak doğdu, oluştu ve yaygınlık kazandı. Oluşan bu felsefi ve kültürel miras, kültürlerarası etkileşim neticesinde İslam'dan daha önce teşekkül etmiş, kurumsallaşmış, yerleşik yönelimlerden birçok sorunu, kavramsallaştırmaları ve tartışmaları aldılar, oluşturdukları sistemlerine kattılar. Okullar oluşum süreçlerinde bazen de kendi esas öğretilerine yabancılaştılar.

İslam dininden önce felsefe ve tasavvuf (misticizm) mevcut olduğundan İslam Felsefesi, İslam'ın felsefesi olmadığı gibi, İslam Tasavvufu da Müslüman tasavvufuna (misticizmine) gönderme yapar. İkbâl yine belirtilen eserinde, "Grek felsefesi Müslüman düşünürlerin görüş açılarını bir hayli genişletmesine rağmen genellikle Kur'an ile ilgili görüşlerini karartmıştır." (DDYD, 19) tespitinde bulunur. Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan* isimli araştırmasında Kur'an sonrası oluşan dört (4) yönelime ilişkin ilginç örnekler vermekte ve bunların değerlendirmelerini yapmaktadır.⁴

³ Ahmet Akbulut, *Kur'an'a Yabancılaşma Süreci*, Ankara: Otto, 2. Baskı, 2018.

⁴ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev., Süleyman Ateş, Ankara: Kevser Yayınları, s. 44-67.

Yabancı unsurların oluşmakta olan Müslüman kültürüne nüfuz etmesinden dolayı bugün Müslüman düşünüşü geçmişte oluşan tarihi oluşumların dayanılmaz ağırlığı altında bulunmaktadır. İslami veya dini denilen ancak esasta ana kaynakla ilgisiz birçok düşünce, husus, felsefe, fıkıh, kelâm veya tasavvuf ekolleri yoluyla Müslüman düşüncesini etkisi altına alarak İslami (Islamic) düşünüş şeklini biçimlendirdi.⁵ Düşünce etkileşiminin bilhassa *felsefe* alanında akışını gösteren tanzim edilmiş tablo aşağıda görülmektedir.



Geçmiş ilmi, kültürel miras üzerine ciddi olarak düşünmek ve eleştirerek yüzleşmek durumundayız. Değerli ilim insanımız ve hocam Prof. Dr. Mehmet Said Hatiboğlu tarafından *Müslüman Kültürü Üzerine*⁶

⁵ Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev., Ethem Ruhi Fırlı, Ankara: Umran Yayınları, 1981.

⁶ Mehmet Said Hatiboğlu, *Müslüman Kültürü Üzerine*, Ankara: Kitabiyat 2004.

ve *Kültürel Mirasımızı Tenkid Zarureti*⁷ isimli eserlerinde tarihi gerçeklere, akla ve Kur'an'a aykırı birçok rivayeti (aktarımı) ve alimlerin hatalarını inceleme konusu yaparak ortaya koydu. Bu örnekleri burada anmayacağım. Yine kıymetli felsefecimiz ve hocam Prof. Dr. Mehmet S. Aydın *İçe Kritik Bakış*⁸ isimli eserde *düşünme* ve *kritik* yapabilmenin önemine dikkat çekiyor. Bunun için mevcut zihniyet kalıplarının kırılması, zihniyet değişimi ve yaşanan hayat ile *değer* arasında sağlıklı bağın yeniden kurulması gerekiyor. Yapılan araştırmaların gerekli olduğu ancak yeterli olmadığı anlaşıyor.

Bugün Müslüman toplumların beyin ölümünden bahsetmek doğru olmasa da bir akıl tutulmasından, karmaşa ve kargaşasından söz edilebilir. Küreselleşme, dijitalleşme ile yaşanan değişimin, dönüşümün hızı karşısında önceki asırlarda teşekkül etmiş, biçimlenmiş inanış ve kabulleri İslam adı altında sunmanın anlamsızlığı apaçık ortadadır. İslam, vahyeden yüce varlık Allah'a ait, İslami veya dini anlayışlar, kavrayışlar insana, Müslümana ilişkindir. Dönemsel ve mekânsal anlayış ve kavrayışlar, İslam'ın beşeriyete bakan Müslüman düşüncesinin düşünüş yönüdür. Bu nedenle düşünce okullarında tezahür eden, ortaya konulan birikimin İslamiliği ve insaniliği hem referans kaynağına göre hem bugünün gerçekliği karşısında tartışılmalıdır ve eleştirilmelidir.

İslam'da dâhil hiçbir din dogma değildir, dogma kılınırlar. Elçi İsa'nın mesajı Hristiyanlıkta kilise tarafından dogmalaştırılmıştır. Metinler veya mesajlar; kişisel, grupsal veya kurumsal tutum ve davranışlarla dogmatik, sorgulanamaz yapırlar, inançlar oluşturulur. Hiçbir İslami veya dini anlayış sorgulama ve eleştirinin dışında kalmaz. Bu nedenle Müslüman kültürel aklının olumlu ve olumsuz yönleriyle tekrar eleştirel bakışla gözden geçirilmesine ihtiyaç bulunmaktadır. Bu ancak felsefe ve mantık yoluyla, *eleştirel tutum* benimsenerek başarılabilir.

Doğruyu araştıran insan, aynı zamanda hata yapan varlıktır. İslami veya dini anlayışta hatalar olur, olmuştur da. Yanlış okuma, yanlış anlama, yanlış yorumlama ve yanlış uygulamalar her zaman söz konusudur. Müslüman düşünüşü eleştiri geleneğine yabancı da değildir.

⁷ Mehmet Said Hatiboğlu, *Kültürel Mirasımızı Tenkid Zarureti*, Ankara: Otto 2. Baskı 2009.

⁸ Mehmet Gündem, Prof. Dr. Mehmet S. Aydın ile *İçe Kritik Bakış*, İstanbul: İyi Adam yayınları 2. Baskı 2000.

Müslüman Düşünce Okullarının her biri hem karşı Okulları hem kendi ekolü içindekileri eleştirmekten ve hatalı gördüklerini söylemekten, yazmaktan çekinmemişlerdir. Gazali felsefecileri, kelamcılar ve fıkıhçılar tasavvufçuları eleştirmekten geri durmamışlardır. Geçmişte olduğu gibi bugünde İslam'ın ilahi mesajının yeterince anlaşılıp kavranılmamasında düşülen hataların nedenleri arasında yerleşik, yaygın sorgulanmamış inanışların mevcudiyeti, inanca, geleneğe, otorite görülenlere ve duyguya mantıksız vurgu, akıldışı çağrılar ve mantıksız çıkarımlar sayılabilir.

İslam sadece Allah'ın vahyindedir. Hakikat (Truth) değişmez, ancak hakikat olarak anlaşılan doğruya ilişkin anlayışlar değişebilir. Rivayetler olmasa da İslam'da eksiklik söz konusu değildir. Rivayetler, Müslüman kültürüne aittirler. İslam; öğreti ve inanç olarak köken itibarıyla ilahi, anlaşılma ve uygulaması bakımından insansı olması ile ne Doğu'nun ne Batı'nın ruhu ve din anlayışıyla özdeşleşemez.

Güncelleme, bu bağlamda vahyedilen İslam veya dinde değil, İslami ve dini olarak ortaya konulanda, ileri sürülen düşüncelerde, düşünüş biçimlerinde yapılabilir ve yapılmalıdır. Gözden geçirme, eleştiri, değerlendirme; anlayışlarda bir muhakemeye, bir müzakereye, bir eleştirel akliliğe çağrıdır. Tenkidin yol açıcılığı veya yol göstericiliğinden vazgeçilemez. Eleştirel düşünme ve eleştirel düşünce eğitimine öğretim sistemlerinde yer vermeyen toplumlarda **kültür, inanç ve değerler krizi** yaşanır. Çünkü, kültürler de çağla iç içedir. Nesiller; devingendirler, statik kalamazlar. Müslüman birey ve toplumlar için *eleştirel aklilik, eleştirel tutum*, bu krizden çıkış yolu ve alternatifleri oluşturabilir. **Aklını eleştirel kullanabilen, çağın bilgi, bilimsel teknolojik gelişmelerini okuyabilen ve anlayan Müslüman düşünüşü zihniyet değişikliği yapabilir, güncellemesini sağlayabilir.**

Kaynakça

Açar, Halil Rahman. “Müslümanların Kur’an’ı Erken Dönem Anlama Çabaları Tefsir Olarak Adlandırılabilir Mi?” *Kur’an ve Yorumu -İlk Üç Yüz Yıl* kitabı içinde, cilt: 1, Ankara: İlim Dallarının Düşünce Temellerini Araştırma Enstitüsü, 2019, 33-38.

Akbulut, Ahmet. *Kur’an’a Yabancılaşma Süreci*, Ankara: Otto, 2. Baskı, 2018.

Gündem, Mehmet. Prof. Dr. Mehmet S. Aydın ile *İçe Kritik Bakış*, İstanbul: İyi Adam yayınları 2. Baskı 2000.

Hatipoğlu, Mehmet Said. *Müslüman Kültürü Üzerine*, Ankara: Kitabiyat 2004.

_____. *Kültürel Mirasımızı Tenkid Zarureti*, Ankara: Otto 2. Baskı 2009.

Izutsu, Toshihiko. *Kur’an’da Allah ve İnsan*, çev., Süleyman Ateş, Ankara: Kevser Yayınları.

İkbal, Muhammed. *Dini Düşüncenin Yeniden Teşekkülü*, çev., Dr. Ahmet Asrar, İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984.

Ülken, Hilmi Ziya. Eski Yunan’dan Çağdaş Düşünceye Doğru *İslām Felsefesi* Kaynakları ve Etkileri, İstanbul: Cem yayınları 4. Basım 1993.

Watt, Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev., Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara: Umran Yayınları, 1981.

XIII. Mantık Çalıştayı: Her Yönüyle Eleştirel Düşünce

Sonuç Bildirgesi

Mantık Derneği öncülüğünde Türkiye Cumhuriyeti'nin Yüzüncü Yılı vesilesiyle 28 Üniversiteden 67 bilim insanının konuşmacı ve dinleyicilerle birlikte toplamda 100-150 kişinin katılımıyla 26-28 Ekim 2023 tarihleri arasında Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığında gerçekleştirilen ilmi toplantının sonuç bildirgesi aşağıdadır:

Çalıştayda eleştirel düşüncenin mahiyeti, gerekliliğı ve kazanımları konusunda Batı felsefe geleneğı ve İslam dünyası bağlamında özgün sunumlar gerçekleştirilmiştir. Dinleyicilerin aktif katılımı da çalıştayın son derece verimli geçmesine olanak vermiştir.

Milli Eğitim Temel Kanunu'nun *Genel ve Özel Amaçları* Madde 2-2'de "Beden, zihin, ahlak, ruh ve duygu bakımlarından dengeli ve sağlıklı şekilde gelişmiş bir kişiliğı ve karaktere, hür ve bilimsel düşünme gücüne, geniş bir dünya görüşüne sahip, insan haklarına saygılı, kişilik ve teşebbüse değeri veren,, topluma karşı sorumluluk duyan, yapıcı, yaratıcı ve verimli kişiler olarak yetiştirmek..." hedefi, XII. Mantık alıştayı'nın ilgi alanını oluşturmuştur. Bu alıştayda sunulan bildiriler, "dijitalleşme sürecinde İlköğretimden Yükseköğretime kadar Türkiye Eğitim-Öğretim Sistemindeki sorunları çözenin" mümkün olacağına ilişkin inancımızı pekiştirecek yönde olmuştur. Bu amaçla, öğretimin her kademesinde dünyadaki gelişmeler hakkında yeniden düşünmenin kaçınılmaz olduğu anlaşılmaktadır. Bu sürecin gerçekleştirilmesinde **Mantık Derneğı** uzun yılların birikimiyle yardımcı olmaya hazırdır.

Türkiye Eğitim-Öğretim Sisteminde unutulana, ihmal edilen, kaybolan ve sonuçta üstü örtülen bir *felsefi boyutu* vardır/olmalıdır; bu boyutun temel dayanaklarından birisi *eleştirel düşünce* ve dolayısıyla da *mantık eğitimidir*. Bu sebeple de öğrencilerin belleme ve belletmeden çok *düşünmeye* ve *muhakeme eğitimine* dönmesini sağlayacak bir ders müfredatının felsefi temellerinin atılması gereklidir.

Bugünün teknolojik gelişme olanaklarının getirdiği, sosyal medya ve internet dünyasında bolca bulunan çarpıtılmış bilgiden (dezenformasyon) korunabilmenin temel koşulu da öncelikle yine *düşünme kurallarının öğretilmesi ve muhakeme eğitiminin verilmesidir. Bilginin kaynağını ve doğruluğunu sorgulamak, yeni bilgilere yönelmek* zihinsel alışkanlığı, özellikle *araştırma ve değerlendirme* becerisi kazandırmak suretiyle sağlanabilir. Gençlerimizin *aktif düşünebilme* alışkanlığına sahip olabilmeleri için eleştirel düşünce yönteminin ve kurallarının bilinmesi ve bu kuralların kullanım alışkanlıklarının kazandırılması zorunludur.

Eleştirel Düşünme dersinin müfredatta ders olarak yer aldığı, fakat seçimlik ders konumunda olduğu bilinmektedir. Bu ders zorunlu kılınmalı, bu dersin yerine başka dersler yapılmamalıdır.

Müfredatın diğer dersleri de felsefe ile ilişkilendirilmelidir. Öğretim kademelerinden İlköğretim öğrencilerinin sahip olduğu potansiyel kabiliyetleri artırmaları için *Sor-Öğren, Düşün-Konuş-Dinle* etkinlikleri çerçevesinde düşündürtmeye yönelik bir derse yer vermek ilköğretim için son derece önemlidir. Ortaöğretimde öğrencilerin araştırma merakını, hayretini harekete geçirecek bir *Araştır-Soruştur* dersinin konulması, öğrencilerin dış dünya ve çevreyi eleştirel bir gözle değerlendirme ve anlamalarına olanak verecektir. Lise kademesinde gençlerin sorunlara çözüm olarak sunulan farklı görüş ve düşünceleri farklı pencerelerden görmelerini sağlayabilecek *Münazara* dersinin müfredata konulması, onların günlük yaşamda karşılaşılabilecekleri sorunlar açısından da yararlı olacaktır. Görüşler, yaklaşımlar ve düşünceleri önce analiz ederek anlamak ve sonra çözüm önerileri üzerine düşünmek zihinsel bir tavır alış alışkanlığı gerektirir. Bu alışkanlık gençlerin kendilerini sözlerle ifade edebilmelerine, sağlıklı iletişim kurabilmelerine ve sorunlara çözüm üretebilmelerine olanak verebilecektir. Bu amaca yönelik edebiyat dersleri elbette yararlıdır; ne var ki kanıtlara dayalı münazara yönteminin kazanılmasında içerikten yoksun bir hitabet tek başına işlevsel olmayacaktır.

Tek tek bilimlerin sağlayacağı uzmanca bilgilerin yararı elbette inkar edilemez. Fakat bu bilgilerin yorumlanıp yeni ufuklara açılabilme becerisinin önemi de inkar edilemez. Bunun yöntemi öncelikle eleştirel düşünce ve bilim felsefesi derslerinin ortaöğretim ve yükseköğretimde okutulmasıdır. Yükseköğretim düzeyinde tüm üniversitelerde felsefeden ve bilimden yararlanarak *muhakeme eğitimi*ni güçlendirici *Eleştirel*

Düşünce ile Bilim Felsefesi dersleri Türkiye üniversite ve fakültelerinde zorunlu müfredata alınması, yaygınlaştırılması çağcıl bir gerekliliktir. Eğitim-Öğretim kurumlarının her kademesinde niteliği ve verimi artırmak, günümüzü ve geleceği yakalamak şüphesiz temel hedeflerden birisidir. Küresel dünyada dijitalleşme döneminde bireylerin ilgilerinin çok çabuk dağıldığı, düşünmeden karar verdikleri bir gerçektir; bu sebeple de düşünebilmenin, muhakeme edebilmenin öğrenilmesi kaçınılmazdır. Böyle bir kazanım için *rasyonel felsefi tutumun* benimsenmesini içeren *soruşturma, araştırma, münazara ve eleştirel düşünce* derslerinin öğretim sistemine zorunlu olarak dahil edilmesi ve felsefecilerce verilmesi sağlanmalıdır.

Bilgiye kolayca erişilebildiği günümüz dünyası birçok tehlikeyi de içinde barındırmaktadır. Nitekim bu olanaklar sayesinde bireyler verilenlere kolayca inanmakta, düşünce ve tercihlerinin yönlendirilebilmesini fark edememektedirler. Bu tehlikenin önlemi, soruşturmasını bilen ve verileri eleştiri süzgecinden geçirebilecek *bireyler yetiştirmekle* alınabilir. Dijital çağda bilgiye erişim kadar *bilginin doğruluğun* sorgulanmasının önemi büyüktür. Veri (data) bolluğu çağında; sunulan verilere eşlik eden yalan haber, yanlış bilgiler aracılığıyla bireyler ve toplum yönlendirmektedir. Verilenlerin eleştirilmeden kabulü, algı yönetimine olanak vermektedir. *Çözüm için temel koşul, yeni nesillerin eleştirel olarak düşünebilme becerisini temel felsefi bir ilke olarak kazanmalarıdır.*

Toplantıya ev sahipliği yapan Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı'na, etkinliğe destek veren Kültür Bakanlığı'na, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'na, TÜBİTAK ve Ankara Büyükşehir Belediyesi'ne teşekkürlerimizi sunarız.

Prof. Dr. Şafak Ural

Mantık Derneği Başkanı

